

بررسی تطبیقی اصول و مبانی مشاوره طبق دیدگاه قرآن و روانشناسی

مهتاب مهدوی راد^۱

چکیده

سلامتی یکی از بزرگ ترین نعمت‌های الهی است که علاوه بر بُعد جسمانی روحی و روانی را هم در بر گرفته است. زمانی که استرس و اضطراب‌ها بر نفس انسان غلبه کند و آرامش وی سلب گشته موجبات بیماری‌های روحی فراهم شده و نیاز به مشاوره و روان درمانی پیدا می کند که اگر برپایه دین و قرآن انجام گرفته باشد قطعاً مشاوره‌ای صحیح و اصولی بوده است زیرا در اصل و مبانی با مشاوره غربی متفاوت داشته است. روش این مقاله به صورت عقلی - نقلی و جمع آوری مطالب براساس کتابخانه ای به صورت مجازی و پردازش اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی و کاملاً مستدل به موضوع بررسی تطبیقی اصول و مبانی مشاوره طبق دیدگاه قرآن و روانشناسی پرداخته است. در مقاله حاضر مفهوم حول چند محور بررسی شده است ابتدا مفهوم شناسی سپس بررسی عوامل دستیابی به شناخت و اصول انسانی در نهایت مراتب شناخت و تفاوت دیدگاه غرب و اسلام در این حیطه ها بیان شده است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می دهد که اگر افراد علاوه بر پذیرای دین حق به طور کامل مضامین آن را مورد عمل قرار داده آرامش و سلامت روان کامل نصیب آن ها می شود.

واژگان کلیدی: آرامش، اعتماد، سلامت، روح و روان، معنویت.

کتاب قرآن به عنوان معجزه پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) برای تمام ابعاد زندگی بشر برنامه ریزی دقیق و منظمی دارد علاوه بر سلامت جسم انسان برای سلامت روح و روان نیز نکات قابل توجهی را بیان کرده است.

اما با توجه به مسائل موجود در علم مربوط به روح و روان روانشناسان غرب نیز در این حیطه نظریاتی را ارائه داده است و برای اصول و مبانی در رشته روانشناسی بین قرآن و علم روانشناسی مباحثی مطرح شده است.

ضرورت پرداختن به این موضوع در جایی است که مردم جامعه به اشتباه از علم غرب پیروی کرده و دچار خطا می شوند و نمی دانند که قرآن کریم برای تمام جزئیات سلامت روان فرد دارویی شفابخش دارد. لذا باید به صورت تطبیقی و مستدل موضوع مورد بررسی قرار گیرد تا همه افراد جامعه از آن آگاه شوند.

پیشینه موضوع به اواسط قرن هجدهم میلادی باز می گردد. ارسطو این علم را به عنوان یک نظام ابداع کرد. امام محمد غزالی از بین دانشمندان مسلمان بنیان گذار روان شناسی اسلام در قرن پنجم بودند. اما روان شناسی قرآنی به عنوان یک علم از ابداعات چنددهه اخیر مطرح شده است.

۱- مفهوم شناسی

معنای لغوی؛ مشورت بر وزن (مسئله) اسمی از ماده (شور) است. (فراهیدی، العین، ج ۶، ص ۲۸۱)

این ماده به معنای خارج کردن و بیرون کشیدن می باشد. (ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۴۳۴۱)

از این رو واژه مشورت به معنای بیرون کشیدن و برگزیدن امری است از گفتار یا رفتار یا اعتقاداتی که از جماعت به دست آمده است. (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن للکریم، ج ۶، ص ۱۴۹)

بنابراین کلمه مشورت در میان قوام مردم به معنای نظرخواهی با مراجعه بعضی به بعض دیگر به کار می رود. (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۷۰)

معنای اصطلاحی سلامت روان؛ شیوه خاص جهان بینی هر فرد بر دستیابی سلامت روان که در حیطه روانشناسی و علوم قرآن بیان شده است تأثیر مستقیم بر سلامت روان فرد دارد.

هم چنین تسلط و مهارت در برقراری ارتباط صحیح با محیط اطراف به ویژه در خصوص زندگی، عشق، کار، تفریح. (رجبی، بی تا، ص ۲۷)

برای افراد دارای سلامت روان سه ویژگی منحصر به فرد هستند :

۱. افراد آرامش را در وجود و نهاد خودشان بیابند و نتوانند قابلیت ها و توانایی های خود را بشناسند.

۲. در انجام رفع نیازهایشان و اراده مسئولیت زندگیشان توانا باشند.

۳. نسبت به اشخاص پیرامون خود حُسن ظن و علاقه داشته باشد و بتواند از عهده وظایفی که نسبت به آن ها دارد به نحو مطلوب انجام دهد. (بهشتی، بی تا، ص ۷۱)

مشورت در اصطلاح قرآنی به معنای نظرخواهی از راه مراجعه یک فرد به شخص دیگر است. در سه آیه به کار رفته در قرآن در سوره های بقره، آیه ۲۳۳ - آل عمران، آیه ۱۵۹ - شوری، آیه ۳۸ به همین معنا آمده است.

واژه مشاوره هم چنین اصطلاحی خاص در علم روانشناسی است. این اصطلاح در علم روانشناسی عبارت است از فرآیند پویایی که طی آن مشاوره براساس اصول ارتباطات انسانی معنادار تکیه بر مهارت ها و تجربه های سودمند به برقراری ارتباط با مراجع پرداخته و به وی

فرصت می دهد که به راحتی و با همین فرآیند زمینه را برای تشخیص و رفع شکل یا درمان نابهنجاری مراجع فراهم می آورد. (رهنمایی، آشنایی با اصول و فنون مشاوره، ۱۳۸۶، ص ۲۴)

معنای لغوی سلامت روان؛ به معنای قابلیت و توانایی ارتباط هماهنگ و موزون با دیگران، تغییر و اصلاح سبک زندگی و محیط فردی و اجتماعی و حل، فصل اختلافات به طور منطقی و عادلانه را گویند.

۲- راهنمایی و مشاوره از دیدگاه اسلام

اهمیت مشاوره

مشاوره یکی از اصول مهم تربیت دینی است. از این رو در رهنمودهای پیشوایان دین اسلام و کتاب آسمانی آن، قرآن اشارات بسیاری به مشاوره شده است. در قرآن کریم در سه آیه از مشورت و مشاوره صحبت می کند. در آیات بقره، آیه ۲۳۳ - آل عمران، آیه ۱۵۹ - شوری، آیه ۳۸ نکته پر اهمیت این که در سوره آل عمران ندا به پیامبر اکرم که عقل محض و بی نیاز از تمام عقول است. امر می کند که با اصحاب خود مشورت کند، در صورتی که شخص پیامبر کسی است که بهترین تصمیم ها از ناحیه او است.

روایتی از امام علی (علیه السلام) آمده است که فرموده: بدانید و به درستی که از جمله نعمت ها، توسعه مال است، و افزون تر از توسعه مال، صحت بدن است، و افزون تر از صحت بدن، پرهیزگاری دل است، یعنی پرهیزگاری نفس وجه افزون تری هریک ظاهر است و محتاج به بیان نیست. (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ص ۳۳۶)

سلامت روان از نعمت های بزرگ در اسلام شمرده شده که مقابل بیماری قلب (نفس) معرفی شده است که افراد باید برای حفظ آن توجه و ارزش ویژه ای قائل شوند. همان گونه که در آیات قرآن کریم برای حفظ سلامت جسم برنامه ها آورده شده سلامت روح نیز مورد تأکید خاص قرار گرفته است. بنابر همین دستورات قرآن علم روانشناسی اسلامی نیز ایجاد شده است.

در اسلام و متون غنی آن، مفاهیمی از قبیل راهنمایی، هدایت، مشورت بارها مطرح گردیده است و مراجعه به افراد دانا و متعهد برای شور و مشورت مورد تأکید قرار گرفته است. پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) رسالت خود را در هدایت مردم عنوان می نمود و با رساندن پیام خداوند متعال به مردم آن ها را از گمراهی به سوی نور و سعادت رهنمون می ساخت.

مفاهیم مشورت و مشاوره در قرآن کریم از ارزشمندی خاصی برخوردار شده به نحوی که سوره ای به همین عنوان نازل شده است و در آیه ای از قرآن کریم می خوانیم «وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ؛ آنان [مؤمنان] کسانی هستند که فرمان خداوند را اجابت کرده و نماز را برپای داشتند و کارها را در میان خود به صورت شوری انجام داده و از آن چه به آنان روزی دادیم در راه خدا انفاق می نمایند» (شوری، آیه ۳۸)

«فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ؛ ای پیامبر در کارها با مسلمانان مشورت کن و چون تصمیم گرفتن بر خدا توکل کن، همانا خدا متوکلان را دوست دارد» (آل عمران، آیه ۱۵۹)

در مورد اهمیت مشاوره از دیدگاه حدیث فرمایشات بسیاری از رسول خدا و ائمه اطهار (علیه السلام) نقل گردیده است. (اصغری پور، کلیات راهنمایی و مشاوره، ص ۲۸)

۳- عوامل دستیابی به سلامت روان

۳-۱- عوامل شناختی

۳-۱-۱- شناخت از دیدگاه متون اسلام

از مهم ترین مسائل مربوط به انسان شناسی که رکن اصلی در فرآیند مشاوره محسوب می شود مسئله شناخت است. انسان از طریق شناخت با عالم درون و بیرون ارتباط برقرار می کند. با توجه به این مسئله شناخت هر فرد با دیگری متفاوت است که این شناخت در آیات قرآن کریم دارای اصول و مصادیقی می باشد که در ذیل به آن ها می پردازیم:

۳-۱-۲- رویکرد شناخت

شناخت خود و محیط از جمله مؤلفه های مهم در شکل گیری شخصیت است اما دقت نظر بر روی ارزیابی ذهنی است و هرکس برحسب ارزیابی و سنجش خود به وقایع اطراف خود می نگرد در حالی که در دیدگاه الهی خارج از ذهن فرد، حقایق بسیاری وجود دارد که بر روی شناخت ذهنی افراد مؤثر و نقش تعیین کننده ای دارد.

حس تنهایی؛ گریز از خود و اجتماع، حس پناهی، سر درگمی، مشکلات اقتصادی و معیشتی، سکونت، بهداشت و درمان و دیگر عوامل استرس زا موجبات اضطراب و عدم آرامش و بیماری‌های روحی را فراهم می‌کنند که روانشناسان معتقدند با آماده سازی مقدمات زندگی و تلاش بیشتر برای رفع نیازهای معیشتی و سبک زندگی می‌توانند آرامش را ایجاد کنند.

اما این روش‌های درمانی بیمار را در برابر فشارها آسیب پذیرتر کرده است و نکته قابل اهمیت این است که هیچ کدام از راهکارهای روانشناسی غربی نتوانسته به پیشگیری از بیماری و ایمن کردن افراد در برابر فشارها و آسیب‌های روحی پردازد حتی نتوانسته اند برسد علل و انگیزه‌های انحرافات اخلاقی و فشارهای روحی و روانی به نظر متحد و جامعی دست یابند. اما در بین روانشناسان، گرایش به دین و معنویت برای حفظ ایمنی و سلامت روان ایجاد شده که معتقدند با برخورداری از ایمان و توکل بر خدا می‌توان بر مشکلات خائق آمد و آسیب‌ها را به حداقل ممکن رساند و از بروز افسردگی و بیماری‌های ناشی از آن جلوگیری کرد.

هم چنان که «ویلیام جیمز» آمریکایی ایمان را مؤثرترین دارو برای درمان اضطراب دانسته است و می‌گوید: ایمان نیرویی است که قسمت جیمز باید برای کمک به انسان وجود داشته باشد به گونه ای که فقدان ایمان زنگ خطری برای سبک زندگی محسوب می‌شود. هم چنین متقد است: «میان انسان و خداوند جهان رابطه ناگسستنی وجود دارد که اگر فرد خود را تحت اشراف خداوند متعا در آورد و تسلیم او شود تمام آمال و آرزوهایش محقق خواهد شد. تا جایی که یکی از مورخان معاصر به نام «آرتولوتین بی» می‌نویسد: بحرانی که اروپاییان در قرن حاضر دچار آن شده اند، به طور اساسی به فقر معنوی آن‌ها باز می‌گردد. در واقع تنها مشکل فروپاشیدگی غرب عدم وجود دین در میان آنان است. (نجاتی، بی تا، ص ۲۱۰-۲۰۰)

ایمان و خداباوری مسئله ای است که نقش اساسی در سلامت روح و روان ایفا می‌کند. باور به این که بسیاری از امور از جمله رزق و روزی، دست خدا است و خود از قسم یاد کرده که روزی تمام موجودات بر من است و نسبت به سختی‌ها و مشکلات آن‌ها بی تفاوت نیست. برای فرد آرامش را در پی دارد و این که تفکر صحیح درمانی عالی برای مسائل و آشفتگی‌های روزمره محسوب می‌شود. لذا مشکلات کم و زیاد جامعه می‌توانند وی را ناامید کنند. زی‌ایه قرآن کریم که فرموده: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى؛ و هر کس از یاد من روی بگرداند در حقیقت زندگی سخت و تنگی را خواهد داشت و روز رستاخیز او را نابینا محسوس می‌کنیم». (طه، آیه ۱۲۴)

خدا باوری تأثیر بسیار بسزایی در تمام زندگی بشر دارد به گونه ای که افراد کمتر بار اضطراب می شوند. (نصیری، تفسیر موضوعی قرآن، بی تا، ص ۲۷-۲۲)

از عوامل کسب آرامش دعا و نیایش است که در این مورد الکسیس کارل گفته است: یکی از نیرومندترین اشکال ارزی دعا و نیایش است که فرد می تواند تولید کند این نیرو همانند نیروی جاذبه زمین، حقیقی است. به عنوان یک پزشک بارها با بیمارانی مواجه شده ام که با درمان های پزشکی پاسخ نداده اند و با توسل به دعا و نیایش درمان شده اند ... نیایش همانند رادیوم منبع روشنایی است.

پس دعا و نیایش که از مصادیق ایمان به خدا هستند، سه اصل از اصول روانشناسی را تشکیل می دهد که در بین افراد مذهبی و غیرذهبی مشترک است. با دعا و نیایش افراد می توانند مشکلات را بر سر زبان آورند که فرد احساس تنهایی نمی کند و مهم تر این که خداوند تنها کسی است که تنها تکیه گاه افراد است که می توان مشکلات را با وی مطرح کرد. (کارنگی، آیین زندگی، ۱۳۸۷، ص ۲۷۰)

« قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ؛ خدا فرمود: ای آدم فرشتگان را از نام های آنان خبرده، پس هنگامی که نام هایشان را به فرشتگان خبر داد فرمود: آیا به شما نگفتم که من یقیناً نهان آسمان ها و زمین را می دانم و به آن چه شما آشکار می کنید و به آن چه پنهان می دارید دانایم؟». (بقره، آیه ۳۳)

« فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ؛ پس حق گرایانه و بدون انحراف با همه وجودیت به سوی این دین روی آور سرشت خدا که مردم را بر آن سرشته است باش برای آفرینش خدا هیچ گونه تغییر و تبدیلی نیست این است دین استوار ولی بیشتر مردم معرفت ندارند». (روم، آیه ۳۰)

نتیجه گیری

اصول و مبانی در هر لمی به منزله زیرساخت آن علم است و روش های راهنمایی و مشاوره بر اصول آن علم استوار است و اصول و مبانی این علم به روش ها و فن های مشاوره جهت می دهد و نقش اساسی و بنیادی در فعالیت های مشاوره و راهنمایی دارد و در اسلام با در نظر گرفتن اصل کرامت و شخصیت آدمی و اصل اختیار و میل های جاذبه های معنوی و به حکم این که انسان دارای جوهر روحانی و آزادی است و مسئولیتی که در قبال سرنوشت خود و جامعه دارد و توجه به تمام ابعاد و نیازهای وجودی انسان و کمال جویی انسان در رسیدن به قرب الهی و اصل تفاوت های فردی و استعدادها و توانایی ها و شرایط اجتماعی و فرهنگی و مهارت های شخصی او را راهنمایی و کمک می کند نه از روی تحکم و اجبار و قرآن کریم بارها و بارها مختار بودن انسان را در انتخاب راه خویش بیان کرده است و سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در تبلیغ دین و پیام الهی واضح و آشکار است و هیچ اجبار و حکمی در این بلاغ مبین وجود ندارد و این یعنی مشاوره در اسلام بر مبنای همکاری و کمک است نه تحکم و اجبار و تحمیل پس در تعلیم و تربیت اسلامی هدف پرورش انسان صالح بر جنبه های ایمانی است در نتیجه انسان بی هیچ اضطراب و دلهره ای بلکه با آرامش درونی به رهنمودها گوش فرا می دهد و عمل می کند و ابعاد وجودش را رشد می دهد و راه های رسیدن به سعادت نهایی را ترسیم کرده و به کار می برد. ولی مشاوره امروزه به معنای پند و نصیحت و راهنمایی و پیشنهاد است و کمک به مراجعین برای کسب مهارت های فردی و اجتماعی و تغییر و اصطلاح مهارت ها و سازگاری ها و انطباق آنان با خواسته های متنوع و متغییر زندگی و مقابله و حل مشکلات و ممسائل محیطی افراد است. از آن جا که دین اسلام یک دین کلی است و در تمام جنبه های مختلف زندگی و در همه زمینه های بهداشت روانی و روان شناختی مطالبی از طریق احادیث و روایات و قرآن به دست ما رسیده است اصول کلی را مطرح کرده و ما می توانیم از این گنجینه غنی نهایت استفاده را برای رسیدن به کمال و قله سعادت بشری و قرب الهی که بالاترین هدف آفرینش است را کرد.

منابع و مأخذ

*قرآن کریم

الف: کتب فارسی

- ۱- اریک و همکاران، یونسی، سیدجلال، نقش اساسی معنا شناسی حوادث در کاهش آسیب های روانی- روشی جدید و بنیادین در شناخت درمانی، مجله حوزه و دانشگاه سال دهم، ۸-۲۹-۴۱، ۱۹۸۳ و ۱۹۷۹ ر.ک یونسی، ۱۳۸۳.
- ۲- اصغری پور، حمید، کلیات راهنمایی و مشاوره، بی جا، انتشارات تمرین، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- ۳- اقدسی، مرتضی، بررسی به کارگیری شیوه های شناختی و رفتاری یکسان از طرف رسولان، مجموعه مقالات اولین همایش بین المللی نقش دین در بهداشت روان، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۲.
- ۴- اوراستریت، هاردی و بونارو، سلامت روح، ترجمه محمد مجازی، تهران، نشر ابن سینا با همکاری موسسه انتشارات فرانکلین، ۱۳۴۰.
- ۵- آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، شرح بر غررالحکم و دررالکلم، بی جا، تحقیق و تصحیح جلال، ۱۳۶۶.
- ۶- بهشتی، محمود، سلامتی تن و روان، اصفهان، مرکز تحقیقات رایاه ای قائمیه، بی تا.
- ۷- جوادی آملی، عبدالله، شناخت شناسی در قرآن، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه، ۱۳۷۰.
- ۸- رجبی، عباس، حجاب و نقش آن در سلامت روان، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه، بی تا.
- ۹- رهنمایی، سید احمد، آشنایی با اصول و فنون مشاوره، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
- ۱۰- سالاری فر، محمدرضا، نظام خانواده در اسلام، بی جا، انتشارات سنابل، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- ۱۱- شفیع آبادی، عبدالله، نظریه های مشاوره و روان درمانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوازدهم، ۱۳۸۵.
- ۱۲- طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، موسوی همدانی، سیدمحمد باقر، ج ۱-۲، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴.

۱۳- قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۲-۴-۶-۷، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم، ۱۳۷۱.

۱۴- کارنگی، دیل، آیین زندگی، ترجمه میترا میرشکار، تهران، نشر قاصدک صبا آویژه، ۱۳۸۷.

۱۵- مطهری، مرتضی، شناخت در قرآن، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱.

۱۶- نجاتی، محمد عثمان، قرآن و روان شناسی، ترجمه عباس عرب، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه، بی تا.

۱۷- نصر اصفهانی، محمد، معرفت دینی، اصفهان، موسسه فرهنگی انتشاراتی فرهنگ مردم، ۱۳۸۰.

۱۸- نصیری، عبدالله، مبانی انسان شناسی در قرآن، تهران، موسسه تحقیقاتی انتشاراتی فیض کاشانی، ۱۳۷۲.

۱۹- نصیری، علی، تفسیر موضوعی قرآن، ج ۳، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه، بی تا.

۲۰- نوربالا، احمد، رابطه مذهب و بهداشت روانی از دیدگاه اسلامی دارو و درمان، ---، ۱۳۷۱.

۲۱- الیس، آلبرت، عصبیت، ترجمه ناصر اوکتایی، بی جا، نشر ارین کار، ۱۳۷۰.

ب: کتب عربی

۲۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۴، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴هـ.

۲۳- آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم، ج ۱، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۰۷.

۲۴- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۶.

۲۵- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، محسن آل منصور، ج ۶، قم، موسسه دارالهجره، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.

۲۶- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۹-۶، تهران، ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.